

UOT 94; 930.85

**XVI ƏSRƏ AİD TÜRKÇƏ MƏQTƏL NÜMUNƏSİ KİMİ LAMİİ
ÇƏLƏBİNİN “MƏQTƏL-İ AL-İ RƏSUL” ƏSƏRİ VƏ MƏNBƏLƏRİ
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR**

E.A.ƏZİZOVA
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
elnuraazizova@ait.edu.az

Türksoylu xalqların tarixi düşüncəsinin təşəkkülündə və kimlik şüurunun formalaşmasında rol oynamış ədəbi əsərlər arasında “məqtəl-i Hüseyin”lərin özünəməxsus rolu olmuşdur. XVI əsrin Osmanlı sufi şairi Lamii Çələbinin (v. 1532) “Məqtəl-i Al-i Rəsul” adlı məsnəvisi türk dünyasının dahi mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin məqtəl növündə yazdığı və ən irihəcmli nəsr əsəri olan “Hədiqətüs-süəda”sı ilə eyni əsrə təsadüf edir. Füzulinin əsəri ədəbi yöndən Türkçə məqtəllərin şahəsəri sayıldığı kimi, bəzi mənbələrə və tədqiqatlara görə Lamiinin əsəri də tarixi həqiqətlərə ən yaxın Türkçə məqtəl olaraq dəyərləndirilmişdir. Bu məqalədə Lamiinin Məqtəl-i Al-i Rəsulu mənbəşünaslıq nöqteyi-nəzərindən təhlil edilir. Məqalədə göstərilir ki, Lamii əsərin əsas məzmun xətti olan Kərbəla hadisəsinin səbəbi, gedişatı və nəticəsi ilə əlaqəli klassik İslam tarixi mənbələrindən birbaşa sitat gətirmir, əksinə hadisəni teoloji perspektivdən dəyərləndirdiyi zaman bəzi müəllif və əsərlərə istinad edir. Beləliklə, məqalədə göstərilir ki, “Məqtəl-i Al-i Rəsul”un tarixi həqiqətlərə ən yaxın Türkçə məqtəl olması məsələsinə aydınlıq gətirilməsi əsərdə üzərində durulan mövzuların və onların işlənilmə dərəcəsinin erkən dövr “məqtəl-i Hüseyin”lərin məşhur və mötəbər nümunələri ilə qarşıqlı müqayisəsi mümkündür.

Açar sözlər: Kərbəla, Hüseyin ibn Əli, Məqtəl-i Hüseyin, Türkçə məqtəl, Lamii Çələbi, Məqtəl-i Al-i Rəsul

1473-cü ildə Bursada doğulmuş Lamii Çələbi (v. 938/1532) ənənəvi mədrəsə təhsilinin ardından Osmanlıda Nəqşibəndiliyin yayılmasında mühüm rol oynamış sufi Əmir Buxariyə (v. 922/1516) bağlanaraq Nəqşibəndi təriqətinə daxil olmuşdur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Lamii bir çox Şərq klassikini türk dilinə tərcümə etməklə türk divan ədəbiyyatının ən məhsuldar simalarından birinə çevrilmişdir [1, 316-317; 3, 168-169; 8, 724-725]. Tərcümələri arasında mənsubu olduğu Nəqşibəndiliyin məşhur şeyxlərindən Əbdür-rəhman-i Camiinin (v. 898/1492) əsərlərinin xüsusi yer tutması [1, 317; 8, 724], Lamiinin ədəbiyyatla yanaşı təsəvvüf mühitində də məşhurlaşmasının səbəblərindən olmuşdur. Həyatının tamamını Osmanlı paytaxtından kənar, doğulduğu Bursada keçirən Lamii Çələbi hələ yaşadığı dövrdə İstanbul ədəbi mühitində tanınmasını sadəcə tərcümə əsərlərinə borclu olmamışdır. Otuz yeddi yaşından etibarən tərcümə ilə yanaşı müstəqil əsərlər yazan Lamii

vəfatından beş il əvvəl, 1527-ci ildə 54 yaşında ikən tərcümə etdiyi “Şərəfül-insan”da özünün yazdığı və tərcümə etdiyi iyirmi dörd əsərin adını qeyd etsə də, tədqiqatlar əsərlərin sayının daha çox olduğunu göstərir [4, 49-65; 6, 15-25; 13, 4-11; 5, 96-97; 9, 22-27]. Lamiinin şöhrətini artıran əsərlərindən biri Orta əsrlərdə türklərin tarixi düşüncəsinin təşəkkülündə mühüm rol olmuş dini məzmunlu əsər növlərindən biri olan məqtəl-i Hüseyinə dair yazdığı Məqtəl-i Al-i Rəsul məsnəvisidir [1, 318; 8, 725; 3, 169].

Məqtəl-i Al-i Rəsulun qısa məzmunu. Məqtəl-i Al-i Rəsul məsnəvisinin müsəlman Şərqiində kitab yazma ənənəsinə uyğun olaraq yazılmış tövhid, münacat və nətdən ibarət Giriş hissəsi Allaha, Məhəmməd Peyğəmbərə, onun Əhli-Beytinə və səhabəyə duaya həsr olunub. Birinci hissənin girişində müəllif dövründə elmə və “mərifət əhlinə” dəyər verilməməsindən şikayət edərək inzi-vaya çəkildiyi bir dövrdə Sultan Süleymanın dəftərdarı Sinan bəydən sözügedən əsəri yazma təklifinin gəldiyini qeyd edir [9, 59-60]. Beləliklə, Lamii “kağıza matəmdən libas geyindirərək eşidənləri ağlayıb yas tutmağa çağıran Məqtəl-i Al-i Rəsul yazmağa qərar verir [9, 61-62]. Səhabənin böyüklərinə və Əhli-Beytə ehtiram göstərməyin əhəmiyyəti, onların arasında baş vermiş ixtilaf və müharibələrə dair “elm ərbabının” yanaşmasına həsr etdiyi ikinci fəsildə müəllif tarixi hadisələri teoloji perspektivdən dəyərləndirərək səhabə nəslinin “ictihad xətası” adlandırdığı səhv davranışlarının bağışlandığını və sonrakı nəsillərin onları qınamasının doğru olmadığını qeyd edir. Səhabə nəslinə qarşı hörmətin hər bir müsəlmana vacib olduğunu vurğuladıqdan sonra Əhl-i Beytin dindəki yeri məsələsi üzərində duran müəllif “övlad-i Rəsul”u sevməyin dinin rüknü olduğunu bildirir. “Rükn-i dindir hubb-i övlād-i Rəsul”, “Onları sevmək Rəsulu sevməkdir, din içində doğru yolu sevməkdir”, “Bunları rədd eylədən mərdud olur / Rəhmət-i Həqqdən əbəd mətrud olur”, “Küfrü haqqında Nəbidən var hədis / Marikindir deyər o qövmü-xəbis” [9, 63-65] şəkildəki ifadələrlə o, dinin rüknü olan Məhəmməd Peyğəmbərin ailəsinə və övladlarına qarşı sevginin Peyğəmbəri sevməyə bərabər olduğunu, dində doğru yolun məhz bu olduğunu, bunu rədd etməyin isə küfrə səbəb olduğunu bildirir.

Raşidi xəlifələr dövrünün sonu, Əməvi sülaləsinin qurulmasının qısa siyasi icmalının verildiyi üçüncü fəsildə erkən dövr Ərəb tarixçiliyinin məqtəl növünün yaranmasına yol açan ilk məşhur siyasi xadim kimi üçüncü xəlifə Osman ibn Əffanın şəhid edilməsi, dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talibin hakimiyyətə gəlməsi, lakin Müaviyə ibn Əbu Süfyanın müxalifəti ilə qarşılaşması və Əbdürrəhman ibn Mülcəm tərəfindən şəhid edilməsi, xəlifə olan Həsən ibn Əlinin Müaviyənin təlimatı ilə zəhərlə öldürülməsindən bəhs edilir. İslam tarixinin siyasi-dini cəhətdən bu mürəkkəb dövrünə müəllifin yanaşmasını əks etdirməsi baxımından mühüm olan bu fəslə görə “Zünnureyn”in (Osman ibn Əffanın) bir qrup zalım tərəfindən şəhid edilməsindən sonra xəlifəliyinə biət olunan “Şah İmam Murtaza” (Əli ibn Əbu Talib) mövcud vəziyyətdə sələfinin canişinlərini günahkar bilərək onları vəzifələrindən azad etmiş, “Şam şahı” Müaviyə ibn Əbu Süfyan xəlifənin əmrinə tabe olmayıb insanları onun əleyhində təhrik edərək anarxiya yaratmışdır. Xəlifə

üsyan edənləri Cəməl döyüşündə məğlub etmiş, lakin Kufədə İbn Mülcəm adlı bir xarici tərəfindən şəhid edilmişdir. Yerinə oğlu Həsən dövlətin başçısı olmuş, lakin siyasi müxalifətin davam etməsinə razı olmayıb Şam əhalisi ilə sülh bağlamış, özü isə Mədinədə məskunlaşmışdır. Müaviyə hakimiyyətinə təhlükə kimi gördüyü həzrət Həsəni zəhərlədərək ölümünə səbəb olmuşdur [9, 69-75].

Dördüncü fəsildə Müaviyə ibn Əbu Süfyanın oğlu Yezidə xalqdan biət alması, atasının vəfatından sonra “padşah” olan Yezidə müxalifət göstərən Hüseyin ibn Əlinin Mədinədən Məkkəyə səfəri və İraq xalqının dəvəti ilə Müslim ibn Əqili Kufəyə göndərməsi və Müslimin şəhadətindən bəhs olunur. Müaviyənin xilafətində xalqdan oğluna vəliəhd kimi biət alma təşəbbüsünə beş səhabə övladı, Hüseyin ibn Əli, Abdullah ibn Abbas, Abdullah ibn Ömər, Abdullah ibn Zübeyr və Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr etiraz etsə də, Müaviyə açıq üsyan hesab etmədiyi bu müxalifətə əhəmiyyət vermir. Müaviyənin vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yezid xalqdan təkrar biət alır, sözügedən şəxslər istisna olmaqla “Şam, Xorasan, İraq” əhalisi ona xəlifə kimi biət edir. Yezidə biət etməyən Abdullah ibn Zübeyr Mədinədən Məkkəyə gedərək xalqı ətrafında toplayır, beləliklə, bir müddət davam edəcək Zübeyroğulları (İbnüz-Zübeyr) dövlətinin əsası qoyulur. Hüseyin ibn Əlinin Mədinədə biətdən imtina edib Məkkəyə getdiyi xəbərini alan kufəlilər, hakimiyyətə gəlməsi üçün çoxsaylı məktublar göndərdilər. Xalqın dəvətini qəbul edən imam, həm Müslim ibn Əqili təmsilçisi kimi Kufəyə göndərir, həm də Bəsrəyə elçi göndərərək tərəfdar toplayır. İbn Abbas və İbn Zübeyr iraqlıların siyasi tərəfdar kimi vəfasızlığını xatırlatsalar da Hüseyin ibn Əlinin Kufə səfərinə mane ola bilmirlər. Yezidin Kufəyə göndərdiyi Bəsrə canişini Übeydullah ibn Ziyadın fəaliyyətləri Müslim ibn Əqilin qətlə yetirilməsi və tərəfdarlarının susdurulması ilə nəticələnir [9, 75-84].

“İmam Hüseyinin İraqa doğru yola çıxması...” giriş yazısı ilə başlayan beşinci fəsilə görə İbn Ziyadın Rey şəhərinin canişinliyini vəd etməsi üzərinə Ömər ibn Səd ibn Əbu Vəqqas həzrət Hüseyinin üzərinə göndərilən üç minlik orduya komandirlik edir, Hürri ibn Yezidin başçılığındakı min nəfərlik kəşfiyyat ordusu Hüseyin ibn Əlinin Kufə istiqamətində səfərini davam etməsinə mane olur. Hürri istədiyi yerə getməsinə icazə verdiyi Hüseyin ibn Əli və tərəfdarları səhvən Kərbəla adlandırılan yerə gəlir. Kərbəlanın qətl olacağı yer olduğunu bildirən Hüseyin ibn Əli qədərə tabe olur [9, 85-92].

Altıncı fəsildə Ömər ibn Səd ilə Hüseyin ibn Əli arasında Kərbəlada döyüşdən əvvəl baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Ömər ibn Səd təslim olmağa çağırdığı həzrət Hüseyindən üç təklif alır: 1) Ailəsi ilə birlikdə Məkkəyə qayıtmaq; 2) Sərhəd bölgələrə gedib cihadla məşğul olmaq; 3) Şama Yezidin yanına getmək. Ömər ibn Səd bu təklifləri qəbul etsə də, İbn Ziyad Hüseyini yanına gətirməyi əmr edir. Hüseyin ibn Əli bu qərara razı olmadığı üçün iki tərəf yeddi gün hər hansı bir döyüş olmadan keçirir, həmin müddətdə Ömər ibn Səd başda olmaqla ordusu Hüseyin ibn Əlinin ardında namaz qılır. Bu vəziyyətdən narahat olan İbn Ziyadın göndərdiyi Şimr ibn Zilcövşən Hüseyin ibn Əlinin Fərat çayı ilə irtibatını kəsir və döyüş əmri verir [9, 92-100].

Yeddinci fəsildə məhərrəm ayının onuncu günündə baş verən Kərbəla hadisəsi, Hüseyin ibn Əli başda olmaqla tərəfdaşlarının şəhadəti anlatılır. Xüsusilə Əli ibn Əbu Talibin beş oğlunun (Cəfər, Abbas, İbrahim, Əbubəkər və Osmanın), Əqilin beş oğlunun, Cəfər nəslindən iki nəfərin, digər üç Haşim övladı olmaqla ilkin mərhələdə Haşim oğullarından on beş nəfərin, Hz. Hüseyinin üç oğlundan 22 yaşlı Əli Əskər istisna olmaqla ikisinin (ağzından oxla vurulan kiçik Abdullahın və 18 yaşlı Əli Əkbərin) şəhid edilməsi, Həzrət Hüseyinin otuz üç yerdən yaralanaraq şəhid edilməsindən bəhs olunur [9, 100-111].

Səkkizinci fəsil həzrət Hüseyinin başının Şimr ibn Zilcövşən tərəfindən kəsilməsindən sonra Əhl-i Beyt çadırlarının qarət edilməsi, qadınların və xəstə Zeynəlabidinin (Əli ibn Hüseyin) Kufəyə əsir aparılmasından bəhs edir. Fəslin əsas vurğusu Şimrin həyat yoldaşının ərinin törətdiklərinə qarşı mübarizə aparması və bir qadın olaraq din uğrunda nümunə göstərilən şücaətidir [9, 111-121]. Doqquzuncu fəsildə həzrət Hüseyinin başının və Kərbəla əsirlərinin İbn Ziyadın hüzuruna çıxarıldıqdan sonra Suriyaya aparılmasından bəhs olunur. Bu fəsildə Zeynəbin kufəlilərə xəyanətlərini xatırlatması, İbn Ziyadın Əli Əsgəri öldürmək təşəbbüsünə Zeynəbin və Ümmü Gülsümün mane olmasından bəhs edilir. Yezid hüzuruna gətirilən həzrət Hüseyinin başını gördüyü zaman zahirən işin icraçılarını günahlandırır, belə bir əmr vermədiyini irəli sürərək özünü müdafiə edir, ictimai qınaqdan çəkinərək Əhl-i Beytə ehtiram göstərir və onları Məkkəyə yola salır [9, 126-127].

Onuncu-on birinci fəsillər Kərbəla hadisəsinin səbəbkarlarının cəzalandırılması ilə əlaqəli rəvayətlərə həsr olunub. Onuncu fəsildə şəhid edilən həzrət Hüseyinin kəmərinə qəsb etmək istəyən və mane olduğu üçün barmaqlarını kəsən dəvəçinin ömürlük dərdə düşər olduğundan bəhs olunur [9, 127-133]. On birinci fəsildə Übeydullah ibn Ziyad və Şimr ibn Zilcövşən nümunəsində Kərbəla hadisəsinə törədənlərin acınacaqlı aqibətindən bəhs edilir. Əli ibn Əbu Talibin oğlu Məhəmməd ibn Hənəfiyyəyə biət edən Muxtarın hadisənin intiqamını alması, həzrət Hüseyinin dəvələrini kəsib yemək istəyənlərin məqsədlərinə çata bilməməsi, Əhli-Beyt çadırlarından qarət etdiyi qızillərin Şimrə fayda verməməsi ibrətamiz nümunələr kimi qeyd olunur [9, 133-138]. Sonuncu, on ikinci fəsildə həzrət Peyğəmbərin nəvəsinin Kərbəlada şəhid olacağını öncədən bilməsi, Kərbəladan gətirdiyi torpağı həyat yoldaşı Ümmü Sələməyə əmanət olaraq verməsi və oğlu İbrahimi nəvəsi Hüseyin üçün fidyə verməsindən bəhs edilir [9, 138-142].

Məqtəl-i Al-i Rəsulun mənbələrinin təhlili. Həm klassik mənbələrdə, həm də müasir tədqiqatlarda Lamiinin məqtəlinin digər türkcə məqtəllərdən fərqli cəhətinin tarixi hadisələrə daha yaxın olması, müəllifin tarixi faktlara mümkün qədər sadıq qalması cəhdi olduğu qeyd olunmuşdur [1, 318; 6, 295; 2, 61-64]. Mövzu ilə əlaqədar məqaləsində Kenan Özçelikin bəzi istisnalarına diqqət çəkdiyi bu iddianın [7, 277-278] doğruluq nisbətini əsaslandıraraq müəyyənləşdirilməsi üçün əsərdə istinad edilən mənbələrin təhlil edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Məqtəl-i Al-i Rəsul 680-ci ildə baş verən Kərbəla mövzusu üzərinə yazılsa da, əsər xronoloji cəhətdən üçüncü Rəşidi xəlifəsi Osman ibn Əffanın siyasi səbəblərlə 656-cı ildə qətlə yetirilməsi hadisəsi ilə başlayır. Tarixi hadisələrin xronoloji ardıcılığa uyğun əks olunması prinsipinə sadıq qalan müəllif ilk dövr xəlifələrindən Osman ibn Əffan, Əli ibn Əbu Talib və Həsən ibn Əli, ardınca Əməvi sülaləsinin banisi Müaviyə ibn Əbu Süfyanın dövrünün mövzu ilə əlaqədar olan cəhətlərini işıqlandıraraq Məhəmməd Peyğəmbərin ailəsinə qarşı törədilən bu hadisənin tarixinin arxa planını göstərmişdir.

Klassik İslam tarixi əsərlərində təfəssilatlı şəkildə öz əksini tapan bu hadisələri təsvir edərkən, müəllif adətən həmin mənbələrin adlarını çəkmədən ümumi ifadələrlə onlara müraciət etdiyini göstərir. Məsələn, xəlifə Osman ibn Əffanın qətlindən bəhs edən fəsildə müəllif “İşit imdi böyledir kavl-i sahih / kim tevarih ehli yazmışdır sarih” [9, 70] ifadələri ilə tarixçilərin açıqca yazdığı mötəbər məlumatları oxucuya çatdırdığını bildirir. Eyni metod Həsən ibn Əlinin suriyalılarla müqavilə bağlayıb Mədinədə məskunlaşmasından bəhs olunan hissədə də görülür: “Böyledir tarix ehlindən haber / Sulh olup ref oldu gerçi surişü şer” [9, 73].

Əsərin əsas məzmununu meydana gətirən Kərbəla hadisəsindən və ardınca yaşananlardan bəhs edərkən də müəllifin eyni istinad metoduna müraciət edir. O, Kərbəlada şəhid olan Haşim oğulları haqqında danışılarkən “Böyledir nakl-ı tevarih dinle sen” [9, 107] deyərək tarix əsərlərində nəql olunana uyğun rəvayət etdiyini qeyd edir, həzrət Hüseyinlə başının kəsilməsi ilə əlaqəli hissədə “böyle yazmış bazı erbab-ı siyer” [9, 112] deyərək Məhəmməd Peyğəmbərin bioqrafiyasına dair xüsusi mənbə olan “siyer” əsərlərinə istinad etdiyini bildirir.

Hadisələrin təsvirində tarix və siyer əsərlərinə müraciət etdiyini bildiren Lamii bəzən “ravilər”, “bəziləri”, “rəvayətdir ki” kimi daha ümumi ifadələrdən istifadə edir. Kufə ordusunun Kərbəladan çıxışından bəhs edərkən “Nakl ederler göçtü çün Şimr ü Ömer...” [9, 116], Məhəmməd Peyğəmbərin oğlu İbrahimi nəvəsi Hüseyinə tərcih etdiyini bildirərkən “Hem rivayettir ki, bir gün Mustafa...” [9, 140], həzrət Hüseyinlə barmaqlarını kəsən dəvəçinin hekayəsini nəql edərkən “Böyle nakl etmiştir bazı ruvat...” [9, 128] kimi ümumiləşdirilmiş istinad formalarından istifadə etməsini buna nümunə göstərmək olar. Bundan əlavə, Kərbəla şəhidlərini kimin dəfn etdiyi məsələsində olduğu kimi müəllif fərqli rəvayətlər olduğunu göstərmək üçün “bəziləri dedi” ifadəsini təkrar istifadə edir [9, 116-117].

Lamii müəllif adlarını qeyd etmədiyi tarix və siyer kitablarına, həmçinin anonim ravilərə istinad etdiyini bildirməklə yanaşı, müəyyən müəllif və əsər adlarından da sitat gətirir. Bu mənbələr arasında, xüsusilə erkən dövr İslam tarixçiliyinin məşhur simalarından biri, həmçinin Məqtəül-Hüseyn adlı əsər yazmış [11, 474] Məhəmməd ibn Ömər əl-Vaqidi (v. 207/823) mövzu baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Vaqidinin həmin əsəri müasir dövrə çatmasa da, Özçelikin də qeyd etdiyi kimi, Lamiidən bir əsr əvvəl yaşamış İbn Həcər əl-Əsqəlaninin (v. 852/1449) həmin əsərə istinad etməsi, Lamiinin də həmin əsərdən istifadə edə biləcəyini göstərir. Lakin Məqtəl-i Al-i Rəsulda Vaqidinin adının

sadəcə bir dəfə qeyd olunması, bu mənbədən birbaşa istifadə olunduğunu əsaslandırmağa kifayət etmir. Lamiinin Vaqidiyə istinad etdiyi hissə Şimr ibn Zilcövşənin həyat yoldaşıyla əlaqəli hissədir. “Böyle kılmıştır rivayət Vakidi / Ol beləğat dürrlerinin nakidi” deyər hadisəni nəql etməyə başlayan Lamii [9, 117] sözügedən fəsildə başqa bir mənbəyə istinad etmir. Birbaşa Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli dəqiq tarixi faktların ötürülməsi zamanı deyil, həzrət Hüseynin kəsilmiş başını müdafiə edən Şimrin həyat yoldaşının mənqibəvi və ibrətamiz hekayəsinin anlatılması zamanı Vaqididən sitat gətirilməsi, onun məqtəmindən birbaşa istifadə edildiyini əsaslandırmağa kifayət etmir. Digər tərəfdən Kenan Özçelikin də qeyd etdiyi kimi, həmin rəvayət məşhur sufi şair Molla Caminin Şəvahiüdün-nübüvvə əsərində də Vaqidiyə istinadla keçir [7, 278; 9, 37]. Ertekinin də diqqət çəkdiyi kimi, Lamiinin tərcümə etdiyi həmin əsərdə Şimrin sözügedən hekayəsi ilə yanaşı, başqa bir çox rəvayət də Məqtəl-i Al-i Rəsula paralel şəkildə öz əksini tapmışdır [9, 38].

Lamiinin əsərindəki bir digər müəllif Əməvilər dövründə siyasi səbəblərlə qətl edilən qeyri-ərəb (məvali) mənşəli alim Səid ibn Cübeyrdir (v. 94/713). “Nakl kılmıştır Said bin Cübeyr / Ol saadet rehnumunu ehl-i hayr” [9, 134] deyər Səid ibn Cübeyrdən sitat gətirən Lamii, Vaqidi nümunəsində olduğu kimi, burada da birbaşa Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli tarixi faktdan danışır. Yəhya peyğəmbərin və həzrət Hüseynin şəhadəti, hər iki hadisənin cinayətkarlarının aqibəti arasında paralellikdən danışılan bu hissə də mənqibəvi xüsusiyyət daşıyır. Dolayısıyla, klassik İslam alimləri olaraq Vaqidi və Səid ibn Cübeyrdən nəql olunan rəvayətlərin Kərbəla hadisəsinin tarixi faktlar əsasında təqdim olunmasına xidmət etmədiyini söyləmək olar. Lamiinin hər iki alim üçün istifadə etdiyi ifadələr bu məsələni açıqlayıcı bir izah gətirməkdən uzaqdır.

Lamiinin Məqtəl-i Al-i Rəsulda adını qeyd etdiyi müəlliflərin sonuncusu Osmanlı alimi və İstanbulun ilk qazısı Xızır ibn Cəlaldir (v. 863/1459). Lamii Xızır ibn Cəlalın ən məşhur əsəri olan və inanc mövzularını ehtiva edən əl-Qəsidətun-nuniyyə adlı 105 beytlik ərəbcə qəsidəsinə istinad edir. Lamii “Fâzıl-ı Rûm Hızır Bey bin Celâl / Nazm içinde gösterip sihr-i helâl” deyər başlayaraq qəsidənin Yezidə lənət olunması məsələsinə dair beytlərini ərəbcə orijinalında olduğu kimi [12, 588] nəql edir və nəzmlə türkcə tərcüməsini əlavə edir: “Yani lanet etmesen şeytana ger / Sana eyler mi ikab ol dâd-ger. Çünki şeytandan Yezid artık değil / Adını likâna takma sâkit ol” [9, 66].

Xronoloji olaraq Kərbəla hadisəsinə daha yaxın dövrü təmsil etməklə birlikdə hər birinə bir dəfə istinad olunan Səid ibn Cübeyr və Vaqididən başqa, Lamii müəllifinin adını qeyd etmədiyi Fəslül-xitab adlı əsərə üç yerdə müraciət edir [7, 278; 9, 35]. Fəslül-xitabın müəllifi Lamii Çələbinin özünün də mənsub olduğu Nəqşibəndi təriqətinin qurucusu Bəhaüddin Nəqşibəndin (v. 791/1389) ən məşhur xəlifələrindən olan Məhəmməd Parsadır (v. 822/1420). Lamiinin Fəslül-xitaba istinad etdiyi ilk mövzu Parsanın lənət məsələsinə yanaşmasına dairdir. İraqlıların Əhli-Beytin düşmənlərinə lənət etmə məsələsində ittifaq etdiklərini Parsadan sitat gətirən [9, 66] Lamii, bu mövzuda Əhl-i Beyti sevən, lakin dilini lənətdən uzaq

tutan “Əshab-ı Səmərqənd”in yanaşmasını doğru hesab edir və “qütb-i aləm imam-i mötəbər” adlandırdığı Əməvi xəlifəsi Ömər ibn Əbdüləzizin (717-729) “Allah əllərimizi bu qanlara bulaşdırmayıb təmiz saxladığı kimi, dilimizi də bu mövzuları müzakirə edərək kirlətməyə, qərarı Allaha həvalə edək” [9, 66-67] sözlərini nümunə verərək bu məsələyə yanaşmasını bildirir. Fəslül-xitabda Kərbəla hadisəsinə bir neçə yerdə təmas edilsə də [10, 109, 129, 536], mövzu Yezid və yaxud hadisəni törədənlərə lənət kontekstində işlənilmir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Fəslül-xitabın “Fütüvvət” fəslində “bəddua” (qarğış, lənət) etmək, ümumiyyətlə, mənfi əxlaqi keyfiyyət olaraq göstərilir [10, 110]. Digər tərəfdən isə aşağıdakı sözlərindən də anlaşıldığı kimi, Məhəmməd Parsa, hətta zalım hökmdara qarşı bədduanın əleyhinədir: “... Zalım da olsa dövlət böyüklərinə xeyir-dua edin və Allahdan yaxşı işlərdə müvəffəqiyyət qazanmalarını arzulayın. Bəddua etməyin, nə qədər zalım olsalar da onlara qarşı silah çəkməyin... Adil və zalım başçının camaatla namaz qılmasını layiq görməyən şəxs yolunu azmış, bidətçi, arzusunun əsiri və rafizidir” [10, 224]. Beləliklə, Lamii həm İstanbulun ilk qazısı olan məşhur Osmanlının alimi Xızır ibn Cəlalın, həm də mənsubu olduğu Nəqşibəndiliyin mühüm simalarından Məhəmməd Parsanın təmsalında Yezidə lənət etməməyin müsəlmana nöqsan sayılmayacağı fikrini müdafiə edir.

Lamiinin Fəslül-xitabdan sitat gətirdiyi ikinci mövzu həzrət Həsənin zəhərlənilərək öldürülməsi hadisəsi ilə əlaqəlidir. “Böyle yazmışdır sahib-i Faslu’l-Hitâb” deyə başlayan qissədə altı dəfə zəhərləndirilib ölüm yatağına düşən həzrət Həsən, xəbərçiliyin nəslinə yaraşan bir davranış olmadığını əsas gətirərək cinayəti törədənin kim olduğunu qardaşına deməkdən imtina edir [9, 73-74]. Lâmi Fəslül-xitabdan sitat gətirməzdən əvvəl zəhərlənməni Müaviyənin planı əsasında həzrət Həsənin həyat yoldaşının həyata keçirdiyini bildirir. O, altıncı zəhərlənmədən sonra həzrət Həsənin ölüm yatağına düşməsi və qardaşına cinayətkarla əlaqəli xəbərçilik etməməsini üstün əxlaqi keyfiyyət olaraq nəql etdiyi hissəni Məhəmməd Parsadan sitat gətirərək nəql edir. Fəslul-xitabın “Peyğəmbərin Əhli-Beytini və səhabələrini sevmək” fəslində on iki imamın fəziləti kontekstində həzrət Həsəndən bəhs edilərkən, törədənin kimliyi haqqında məlumat verilmədən bu hadisə qısa şəkildə nəql olunur [10, 530].

Məqtəl-i Al-i Rəsulda Fəslül-xitabdan gətirilən üçüncü mövzu isə Kərbəlada Əli övladından şəhid olanların adları ilə əlaqəlidir. “Böyle yazmış sahib-i Faslu’l-Hitâb / Kim ânın naklinde yoktur irtiyâb” deyərkən Məhəmməd Parsanın əsərinə istinad etdiyini bildirən Lamii Kərbəlada şəhid olanlar arasında həzrət Əlinin Cəfər, Abbas, İbrahim, Əbu Bəkr və Osman adlı beş oğlunun, Əqilin beş oğlunun, Cəfərin iki oğlunun və Haşim oğullarından adlarını yazmadığı üç nəfər daxil olmaqla ilkin mərhələdə on beş nəfərin şəhid edildiyini yazır [9, 106]. Fəslül-xitabda Kərbəlada şəhid olanlarla əlaqəli məlumatların Lamiinin sözügedən əsərdən nəql etdiklərindən fərqli olduğu görülür. Belə ki, Məhəmməd Parsa öz əsərində Kərbəlada şəhid olanlarla əlaqəli xüsusi bir mövzu açmamaqla birlikdə, həzrət Hüseyinin övladlarından bəhs etdiyi hissədə 18 yaşlı oğlu Əli Əkbərin və aldığı ox yarasıyla azyaşlı Abdullahın Kərbəlada

şəhid olduğunu, həzrət Hüseynin nəslinin Kərbəla hadisəsi zamanı 22 yaşında olan Əli ibn Hüseyn Zeynəlabidinin ilə davam etdiyini yazır [10, 536], lakin ümumilikdə Kərbəla şəhidlərindən, xüsusilə həzrət Əlinin Kərbəlada şəhid olmuş oğullarından bəhs etmir. Əhl-i Beyt mənsubları və imamların fəziləti ilə əlaqəli hissədə isə Məhəmməd Parsa həzrət Əlinin otuz beş övladı olduğunu, nəslinin həzrət Həsən və Hüseyn, Məhəmməd ibn Hənəfiyyə, Əbül-Qasım Ömər və Əbül-fəzl Abbas adlı beş övladı vasitəsilə davam etdiyini bildirir [10, 535], lakin Kərbəlada şəhid olanları xüsusi olaraq qeyd etmir.

Məqtəl-i Al-i Rəsulun məzmunu və istinadları ümumiləşdirdikdə Lamiinin mənbələrdən istifadə etmə metoduna dair aşağıdakı fikirləri irəli sürmək mümkündür: 1) Müəllif, Kərbəla hadisəsinin səbəb, gedişat və nəticələrinə dair məsələlərdə klassik İslam tarixi mənbələrindən açıq şəkildə istifadə etdiyini göstərmir; 2) Müəllif tarixi hadisələrin nəqlində daha çox “tarix əhli”, “siyər ərbabi”, “bəzi ravilər”, “bəziləri” deyər ümumiləşdirilmiş ifadələrdən istifadə edir; 3) Müəllifin klassik İslam tarixçiləri arasından adını qeyd etdiyi Vaqidi və İbn Cübeyrin rəvayətləri tarixi faktların deyil, Kərbəladan sonra baş verən fəvqəltəbii hadisələrin nəqlinə xidmət edir; 4) Müəllifin XV əsr alimlərindən Xızır ibn Cəlal və Məhəmməd Parsaya istinad etdiyi ortağ mövzu Yezid ibn Müaviyəyə lənət məsələsidir ki, bu da birbaşa tarixi Kərbəla hadisəsinin siyasi və sosial səbəb və nəticələrini deyil, hadisədə Yezidin mövqeyinə dair müəllifin müdafiə etdiyi teoloji yanaşmanı əsaslandırmağa xidmət edir; 5) Lami Çələbi Məqtəl-i Al-i Rəsulda iki yerdə tarixi məlumatın ötürülməsi məqsədilə Məhəmməd Parsaya istinad etsə də, bu sitatlardan yalnız birinin Fəslül-xitabda əsk olunduğu görülür.

Məqalənin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, Məqtəl-i Al-i Rəsul yazıldığı dövrdən etibarən bəzi klassik mənbələr və müasir tədqiqatçılar tərəfindən Kərbəla hadisəsinə tarixi həqiqətə ən yaxın şəkildə təsvir edən məqtəl kimi dəyərləndirilib. Lakin araşdırmanın nəticəsində görüldüyü kimi Lami Çələbi əsərində istifadə etdiyi klassik İslam tarixi mənbələrini müvafiq şəkildə göstərməyib. Lamiinin adlarını qeyd etməklə müəllif və əsərlərdən sitat gətirməsi sadəcə bir istisna ilə, tarixi faktların təsbitinə xidmət etmir. Yekun olaraq, demək olar ki, Məqtəl-i Al-i Rəsulda üzərində durulan mövzular və onların işlənilmə dərəcəsinin erkən dövr “Məqtəl-i Hüseyn”lərin məşhur və mötəbər nümunələri ilə qarşılıqlı müqayisəsi, əsərin tarixi həqiqətlərə ən yaxın Türkcə məqtəl olması məsələsinə aydınlıq gətirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşık Çelebi, Meşâiru’ş-şu‘arâ (haz. Filiz Kılıç), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018, 706 s.
2. Bekir Belenkuyu, Lâmiî Çelebi’nin Mesneviciliği (Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2018, 754 s.
3. Beyani, Tezkiretü’ş-şu‘arâ (haz. Aysun Sungurhan), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017 (242 s.) s. 168-169.
4. Gönül Ayan, Lâmi’î Çelebi’nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1/1, Konya 1994, s. 43-65.

5. Günay Kut, “Lâmiî Çelebi”, TDV İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV yayınları, 2003, cild 27, s. 96-97.
6. Harun Arslan, Kitab-ı Maktel-i Al-i Resul (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2001, 315 s.
7. Kenan Özçelik, Lâmiî Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'u, Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi (red. Bilal Kemikli, Süleyman Eroğlu). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011, s. 273-279.
8. Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-şu'arâ (haz. Aysun Sungurhan), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, 942 s.
9. Lâmiî Çelebi, Maktel-i Âl-i Resul (haz. Ertuğrul Ertekin), İstanbul: Kevser, 2012, 160 s.
10. Muhammed Pârsâ, Fəslul xitab: Tevhide giriş: faslu'l-hitab tercemesi (tərc. Ali Hüsrevoğlu), İstanbul: Erkam Yayınları, 1988, 615 s.
11. Mustafa Fayda, “Vâkidî”, TDV İslam Ansiklopedisi, cild 42, İstanbul: İSAM yayınları, 2012, s. 471-475.
12. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Hızır Bey ve “Kasîde-i Nüniye”si, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, № 26, s. 549-588.
13. Tuğba Erdem Akkoyun, Lami'î Maktel-i İmam Hüseyin (Yüksek lisans tezi), Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2015, 310 s.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О МАКТАЛ-И-АЛЬ-И-РАСУЛ ЛАМИИ ЧАЛАБИ И ЕГО ИСТОЧНИКАХ КАК ПРИМЕР ТУРЕЦКОГО МАКТАЛА 16-ГО ВЕКА

Э.А.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

Среди литературных произведений, влияющих на формирование исторического сознания турок и процесс формирования их идентичности, Мактал аль-Хусайн сыграл важную роль. Маснави османского суфия и поэта Ламии Чалаби (ум. 1532 г.) по имени Мактал-и-аль-и-Расул по периоду написания соответствует Хадика ас-Суада, крупнейшему произведению прозы, написанное великим мыслителем тюркского мира Мохаммадом Физули. В то время как работа Физули считается шедевром турецкой мактальной литературы с точки зрения ее литературной ценности, согласно некоторым источникам и исследованиям, работа Ламии считается самой близкой к исторической правде написанной на турецком языке. В этой статье Мактал-и-аль-и-Расул от Ламии будет оцениваться с точки зрения его исходного значения. В статье обсуждается, что Ламий не ссылаются на классические источники исламской истории в отношении причины, хода и результатов события Кербела, которое является основным предметом мактала, а скорее приводит некоторые ссылки от некоторых авторов при оценке событий с религиозной точки зрения. Таким образом, в статье показывается, что утверждение о том, что Мактал-и-аль-и-Расул является наиболее близким к истине макталем на турецком языке, возможно прояснить путем сравнительного анализа обсуждаемых тем в мактале и их уровня обработки с наиболее известными и заслуживающими доверия примерами Мактал аль-Хусайн.

Ключевые слова: Кербела, Хусайн ибн Али, Мактал аль-Хусайн, Турецкие макталы, Ламии Чалаби, Мактал-и-аль-и-Расул

SOME NOTES ON THE MAQTAL ALI RASUL BY LAMII CHALABI AND ITS SOURCES AS AN EXAMPLE OF THE 16TH CENTURY TURKISH MAQTALS

E.A.AZIZOVA

SUMMARY

Among the literary works influencing the formation process of the historical consciousness of Turks and their identity, Maqatal al-Husayn have played an important role. The masnavi of the Ottoman sufi and poet Lamii Chalabi (d. 1532), named Maktel-i Al-i Resul, corresponds to the nearest period with the Hadika as-Suada, the widest prosaic work of the prominent thinker of the Turkish world, Muhammad Fuzuli. While Fuzuli's work is considered to be a masterpiece of the Turkish maqatal literature in terms of its literary value, according to some sources and researches as well, Lamii's work is seen as the closest of Turkish maqtals to historical facts. In this article the Maqatal Al Rasul by Lamii will be evaluated in terms of its source value. The article discusses that Lamii does not refer to the classical sources of Islamic history regarding the cause, course and results of the Karbala event, which is the main subject of the maqatal, but rather he makes some references from some authors and works when he primarily evaluates the event from theological point of view. Thus, the article argues that the possibility of clarifying the claim that Maqatal Ali Rasul is seen as the Turkish maqatal closest to the historical reality is based on the mutual comparison of the subjects and the level of their consideration with the earlier and reliable maqatal al-Husayn examples.

Keywords: Karbala, Husayn ibn Ali, Maqatal al-Husayn, Turkish maqtals, Lamii Chalabi, Maqatal Al Rasul